

ДАНЬКІВ М.В.

Київський національний лінгвістичний університет

КОНЦЕПТ ЯК ОДИНИЦЯ МОВИ, МИСЛЕННЯ І КУЛЬТУРИ (на матеріалі перської і української мов)

Дослідження присвячено визначенню поняття концепту в працях вітчизняних й іноземних мовознавців. Стаття є частиною інтегрального дослідження емоційних концептів СТРАХ і ГНІВ у перській і українській мовах.

Ключові слова: концепт, картина світу, концептуалізація, концептуальна система, концептосфера.

Исследование посвящено определению понятия концепта в трудах отечественных и иностранных языковедов. Статья является частью интегрального исследования эмоциональных концептов СТРАХ и ГНЕВ в персидском и украинском языках.

Ключевые слова: концепт, картина мира, концептуализация, концептуальная система, концептосфера.

The article is dedicated to giving the definition of the notion “concept” in the works of native and foreign scientists. The article is a part of integral research of emotional concepts FEAR and ANGER in Persian and Ukrainian languages.

Key words: concept, world picture, conceptualization, conceptual system, concept sphere.

Мета: здійснити критичний аналіз поглядів на поняття “концепт” у працях вітчизняних й іноземних мовознавців, вивчити проблему визначення досліджуваного явища.

Актуальність зумовлена дослідженням поняття “концепт” яке одночасно дає змогу отримати уявлення про специфіку національної перської і української концептосфер та про ментальні втілення загальнолюдських уявлень про концепт як одиницю мови, мислення і культури.

Предметом дослідження є концепт. **Об’єктом** дослідження є особливості визначення концептів в працях вітчизняних й іноземних мовознавців.

Матеріалом дослідження є праці вітчизняних і іноземних мовознавців.

Наукова новизна полягає як у самій постановці проблеми так і в її конкретному вирішенні. Ставиться завдання визначення досліджуваного поняття “концепт”.

У сучасній антропоцентричній картині світу дослідники все більше приділяють увагу міждисциплінарному синтезу. На стику існуючих наук формуються нові галузі дослідження, які висувають на перший план вивчення свідомості, мислення, емоцій людини, матеріалізованих у мові. У мовознавчих працях відбувається інтеграція лінгвістичного, когнітивного й психологічного підходів, що виявляється, зокрема, у дослідженнях, пов'язаних із концептуальними картинами світу тих чи тих мов.

Концептуальне усвідомленні світу почалося ще в давні часи й триває до сьогодні. Людська думка прагне окреслити основні поняття універсуму й буття, тому значення концепту й визначення етапів концептуального аналізу є актуальними проблемами для сучасної гуманітарної науки [1:68-97].

Концептуалізація сприяє формуванню концептуальної системи, складниками якої є концепти – інформаційні структури свідомості, різносубстратні за способами формування й представлення знань про певні об'єкти і явища; дослідники вважають, що концептуалізація – це результат довербальної стадії розвитку людини, пов'язаний із сенсомоторною діяльністю [2:93].

Лінгвісти й психологи функціональної орієнтації вважають, що людина опановує й поповнює концептосферу протягом життя, взаємодіючи з довкіллям за допомогою органів чуття. Ж. Піаже наголошував: “Чим складнішими стають структури мислення, тим необхіднішою щодо їхнього кінцевого оброблення є мова” [3:334]. Р. Павильоніс підкреслює: “Ще до знайомства з мовою людина певною мірою знайомиться зі світом, пізнає його; завдяки відомим каналам чуттєвого сприйняття світу вона отримує певну (істинну чи неістинну) інформацію про нього, розрізняє і ототожнює об'єкти власного пізнання” [4:101]. Оволодіння мовою оточення й поступова інкультурація як “засвоєння людьми культурних форм (патернів) відповідного суспільства, що є стійкими сукупностями технологій мислення, поведінки, взаємодії, послідовності дій, побудови суджень, різних культурних формул й символів” [5:70-71], сприяють формуванню на базі індивідуальних уявлень колективно (етнічно) узгоджених механізмів концептуалізації. Створення концептуальної системи особистості перебуває й під впливом опанованої нею мови, стереотипи якої дають змогу людині упорядкувати й структурувати власний досвід і поєднати його з колективним досвідом людини.

Культура, в яку занурений індивід, також опосередковує процеси концептуалізації, формуючи символну мережу матеріального й духовного рівнів і, визначаючи оцінки, норми, цінності, життєдіяльність людини в певному культурному й соціальному середовищі. На думку В. Манакіна, концепти “складають частину когнітивної пам’яті слів, пов’язують смислові характеристики мовного знака із системою традицій і духовних цінностей народу” [6:1]. Концепт є “головним осередком культури в ментальному світі людини”, тим, через посередництво чого людина входить до культури і впливає на неї [7:40-41].

Індивідуальне осмислення результатів колективної концептуалізації може спричинити руйнування концептів. Д. Ліхачов відзначав: “У кожної людини є свій індивідуальний культурний досвід, запас знань і навичок, якими обумовлюється багатство значень слів і багатство концептів значень, а іноді, утім, їхня бідність, однозначність” [8:287].

Протягом останніх десятиріч термін “концепт” увійшов до активного лінгвістичного тезауруса й став об’єктом гострих наукових дискусій не тільки лінгвістів, а й психологів, культурологів, філософів. Термін “концепт” є запозиченим із лат. *conceptus* – поняття, від *concipere* – “збирати, вбирати у себе, представляти себе, утворювати тощо”. На думу В.А. Лукіна, концептом є ментальний субстрат, “сформований (уявлений) як такий, що збирає, вбирає у себе [зміст багатьох форм] і виступає їхнім початком (“зародком”)” [9:63]. Внутрішня форма й розвинена багатозначність латинського терміна (одним із значень є навіть “утробний зародок”) породжує значну кількість тлумачень його західноєвропейських і слов’янських відповідників-запозичень. З одного боку, префікс *con-*, що позначає спільну дію, об’єднання в ціле визначає філософський зміст концепту, який виник у схоластичній логіці П. Абеляра. Середньовічний філософ вважав концептом сукупність понять, пов’язування висловлень у єдину точку зору на той чи той предмет за умови визначальної сили розуму [10:119]. П. Абеляр вважав концепти абстракціями чуттєво сприйнятої інформації про світ. К. Юнг підкреслював, що в основі концептуалізму лежить насамперед поєднання емпатії й абстракції [11:80]. У середньовічному концептуалізмі (Т. Гоббс, П. Абеляр, У. Оккам) концепт розглядався як універсалія, що узагальнює ознаки

речей, містить важливу й актуальну інформацію та використовується в розумовій діяльності.

З іншого боку, деякі вихідні значення латинського терміна зумовили більш пізні тлумачення концепту, до якого повернувся у 1928 році російський філософ С. Аскольдов у статті “Концепт і слово”, надавши його визначенню лінгвофілософського спрямування: “Концепт – це ембріони мисленневих операцій. Коли вимовлене ким-небудь слово розуміється у власному значенні, то це значить, що той, хто це розуміє, здійснює певний миттєвий акт, який служить зародком цілої системи мисленневих операцій”. [12:275]. Дослідник називає концепт “досить загадковою величиною”, “майже невловимим мерехтінням чогось у розумовому кругозорі” [12:267]. Пов’язуючи концепт зі значенням слова, він вважав, що концепт може заміщувати не лише реальні предмети, а й окремі їхні частини, “реальні дії”, “власне мисленневі функції”. [12:269-270]; а здатність до заміщення реалізується концептами завдяки значенню слова. Дослідник зазначав, що концепт є значно ширшим за лексичне значення. Тим самим С. Аскольдов розширив абелярівське розуміння концепту й вивів його далеко за межі загальних понять, хоч у деяких місцях своїх наукових праць він остаточно не позбавився впливу середньовічного концептуалізму (пор. : концепт є “мисленневим утворенням, яке служить для нас заміщенням у процесі мислення невизначеної кількості предметів одного роду” [12:269], тобто концепт витлумачувався як загальне родове поняття відносно конкретних видових понять одного класу).

До концепту повернулися у східноєвропейській лінгвістиці лише у 80-ті роки ХХ століття у зв’язку із залученням до лінгвістичних досліджень доробку когнітивної науки й когнітивної лінгвістики, які довели можливість аналізу мисленневих структур. І. Штерн розглядає, слідом за Р. Фрумкіною, підвищення інтересу до концептів як вияв “певного зрушення орієнтацій – від трактування смислу як абстрактної сутності, формальна репрезентація якої відокремлена від автора висловлення та його адресата, до вивчення концепту передусім як ментальної сутності” [13:192]. У лінгвістиці поява концепту була зумовлена нагальною потребою нового тлумачення терміна “поняття”, яке традиційно розглядалося як абстракція окремих чуттєвих ознак, а згодом розширило свій обсяг до рівня єдності загального, одиничного й особливого, тобто всього

обсягу інформації про певний об'єкт або клас об'єктів. На позначення другого тлумачення почав використовуватися термін “концепт”.

Концепт кваліфікується як інформаційна структура свідомості, різноsubstrатна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого [14:112]. Підґрунтям такої дефініції стало класичне тлумачення концепту О. Кубряковою: “Концепт – термін, що служить поясненню одиниць ментальних і психологічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відображає знання й досвід людини; оперативна змістовна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, всієї картини світу, відображеної у психіці людини. Поняття концепту відповідає уявленню про ті змісти, якими оперує людина в процесах мислення і які відображають зміст досвіду й знання, зміст результатів усієї людської діяльності й процесів пізнання світу у вигляді певних квантів знання” [2:90].

Огляд наукової літератури дає нам підстави стверджувати, що в сучасній лінгвістиці немає єдиного розуміння терміна “концепт” Сучасні дефініції концепту ґрунтуються на різних підходах. В. Карасик указує, що всі підходи до розуміння концепту зведені до лінгвокультурного й лінгвокогнітивного [15:115]. З огляду на це дослідник виокремлює лінгвокогнітивний і лінгвокультурний концепти. На його думку, вони відрізняються векторами відносно індивіда: лінгвокогнітивний концепт – це напрямок від індивідуальної свідомості до культури, а лінгвокультурний – це напрямок від культури до індивідуальної свідомості [15:139]. Подібну думку розвиває У. Карпенко-Іванова: “Ці підходи взаємно не виключають один одного й різняться лише векторами відносно особистості: концепт як ментальне утворення у свідомості індивіда є виходом на концептосферу соціуму, на культуру, а концепт як одиниця культури є фіксацією колективного досвіду, який стає надбанням індивіда” [16:16]. На нашу думку, таке розмежування концептів є недостатньо обґрунтованим, адже концепти мають когнітивну природу й визначені культурою незалежно від спрямування їх аналізу.

Деякі лінгвісти розглядають концепт як філософське поняття, яке є результатом взаємодії різноманітних факторів: національної традиції, фольклору, релігії, ідеології, життєвого досвіду, почуттів і системи цінностей. На думку Н.Д. Арутюнової, концепти формують “свого роду культурний шар, який є посередником між людиною і світом” [17:36]. Розвиток ідеї про співвіднесеність концепту й культурного світу людини продовжується і в теорії російського дослідника Ю.С. Степанова. Методика дослідження культурного концепту насамперед пов’язана з іменем цього вченого і його визначною працею “Константы: Словарь русской культуры: опыт исследования”: “концепт – це ніби згусток культури у свідомості людини”. І, з іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого людина – пересічна, звичайна людина, а не “творець культурних цінностей” сам входить в культуру, а в деяких випадках навіть впливає на неї” [7:40-41].

У сучасних теоріях когнітивної лінгвістики поняття концепту визначається як одиниця психічної пам’яті свідомості людини. За визначенням російської дослідниці О.С. Кубрякової, яка працює у галузі когнітивної лінгвістики, концепт – це “оперативна змістова одиниця пам’яті, ментального лексикону, концептуальної системи та мови мозку, усієї картини світу, що відображена в людській психіці” [2:90].

Уявлення про концепт як одиницю абстрактного рівня осмислення реальної дійсності лежить в основі концептологічної теорії представників Воронежської школи когнітивної лінгвістики З.Д. Попової і Й.А. Стерніна. Дослідники відзначають багатомірність структури концепту і вважають, що аналіз репрезентації одного й того самого концепту дозволяє виявити національну специфіку цієї одиниці [19:9].

Більшість лінгвістів дійшли думки, що концепт уміщує предметну співвіднесеність і комунікативно-значеннєву інформацію, яка представлена ресурсами знаків. Одним із обов’язкових компонентів прагматичної семантики культурного концепту є “культурна”, або “когнітивна пам’ять” слова, тобто смислової характеристики мовного знака, пов’язані з національним менталітетом і системою духовних цінностей носія мови (Н.Д. Арутюнова, Ю.Д. Апресян, А. Вежбицька, В.А. Маслова, Ю.С. Степанов, В.Н. Телія, А.Д. Шмельов).

Перспективи дослідження. Проведене дослідження закладає підвалини для подальшої необхідності зіставлення способів вербалізації концептів СТАХ і ГНІВ у перській і українській мовах, а також в об'єктивному представленні зіставлюваних фрагментів мовних картин світу, оскільки кожна мова формує свої значення на відтворення тих чи інших понять.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Компанцева Л.Ф.* Концепт и концептуальный анализ: аналитическая палитра / Лариса Фліксівна // *Концептологія: світ-мова-особистість* : зб. наук.праць. – Луганськ : “Альма-матер”, 2005. – Вип. 6. – С. 68-97.
2. *Краткий словарь когнитивных терминов* / [сост. : Кубрякова Е. С., Демянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г.]. – М. : МГУ, 1996. – 245 с.
3. *Пиаже Ж.* Генетический аспект языка и мышление / Жан Пиаже ; Психолінгвістика. – М. : Прогресс, 1984. – С. 325-335.
4. *Павиленис Р.И.* Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка / Роланд Ионович Павиленис. – М. : Мысль, 1983. – 286 с.
5. *Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П.* Основы межкультурной коммуникации. Учебник для вузов – М. : ЮТИТИ-ДАНА, 2002. – 352 с.
6. *Манакин В. Н.* Сопоставительная лексикология. – К. : Знання, 2004. – 326 с.
7. *Степанов Ю.С.* Константы. Словарь русской культуры: опыт исследования / Юрий Сергеевич Степанов. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1997. – 824с.
8. *Лихачев Д.С.* Концептосфера русского языка // *Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология* / Дмитрий Сергеевич Лихачев; [под ред. В.П.Нерознака]. – М. : Academia, 1997. – С. 280-287.
9. *Лукин В.А.* Концепт истины и слово истина в русском языке (Опыт концептуального анализа рационального и иррационального в языке) // *Вопрос языкознания.* – Харьков, №4, 1993. – С. 107-125.
10. *Неретина С.С.* Слово и текст в средневековой культуре. Концептуализм Абеяра / Светлана Сергеевна Неретина. – М. : Гнозис, 1994. – 216 с.
11. *Юнг К.Г.* Психологические типы / Карл Густав Юнг ; [пер. с нем. С. Лорие ; под ред. В. Зеленский]. – М. : Университетская книга, 1996. – 718 с.
12. *Аскольдов С.А.* Концепт и слово // *Русская словесность. От теории словесности к структуре текста* / Сергей Алексеевич [Антология под ред. проф. В.П.Нерознака]. – М. : “Academia”, 1997. – С. 276-379.
13. *Штерн І.Б.* Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики / Ірен Борисівна Штерн ; Мфжнародний фонд “Відродження”. – К. : “АртЕк”, 1998. – 335 с.
14. *Селиванова Е.А.* Когнитивная ономазиология / Елена Александровна Селиванова. – К. : Издательство фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.
15. *Карасик В.И.* Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М. : Прогресс, 2004. – 390 с.
16. *Карпенко-Иванова У.* Фрейм “вооруженное противостояние” в русской, английской, итальянской культурно-языковой традиции. – К. : Издательский дом Дмитрия Бурого, 2006. – 232 с.
17. *Арутюнова Н.Д.* Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / Нина Давидовна Арутюнова ; [под. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина] ; РАН, Институт языкознания. – М. : Индрик, 1999. – 422с.
18. *Попова З.Д., Стернин И.А.* Понятие “концепт” в лингвистических исследованиях. – Воронеж, 2000. – 30с.